

بخشی از کتیبه‌های داخلی محراب
ایوان طلا. عکس از نگارندگان

تحلیلی بر مضامین کتیبه‌های مذهبی ایوان‌های صحن عتیق حرم مطهر رضوی

ملوسک رحیم زاده تبریزی* غلامعلی حاتم** محمد خزایی*** محمد عارف****

تاریخ دریافت: ۹۹/۵/۲۶

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۱

صفحه ۱۲۳ تا ۱۳۹

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

حرم مطهر رضوی امروزه چون موزه‌ای مجموع هنرهای اسلامی را از ادوار مختلف تاریخی درون خود جای داده است. اسناد این موضوع کتیبه‌هایی است که در ابنیه حرم از دیرباز تاکنون موجود است. قدیمی‌ترین صحن حرم رضوی که عتیق (انقلاب) نامیده می‌شود، به دلیل نزدیکی با روضه منوره و اهمیتی که داشته، کتیبه‌هایی را از دوران تیموری تاکنون درون خود جای داده، که بیشترین آن‌ها دارای مضامین مذهبی است، این کتیبه‌ها که از جوهر معنوی اسلام سرچشمه می‌گیرد، اطلاعاتی را از شرایط اجتماعی و مذهبی ادوار تاریخی مختلف، نشان می‌دهد، با توجه به این مهم، اهداف پژوهش: معرفی کتیبه‌های مذهبی چهار ایوان صحن عتیق، -آشنایی با مضمون و محتوای کتیبه‌ها - علت استفاده و ارتباط میان مضامین و جایگاهشان در بنا است. **سوالات** این پژوهش عبارتند از: ۱. بیشترین کتیبه‌های مذهبی در ایوان‌های صحن عتیق مربوط به چه دوره تاریخی است؟ ۲. مضامین و محتوای هر یک از کتیبه‌های مذهبی چه بوده؟ ۳. علت استفاده و ارتباط میان مضامین کتیبه‌ها و جایگاهشان در صحن عتیق چه بوده است؟ **روش تحقیق**، توصیفی - تحلیلی بوده و گردآوری مطالب آن با استفاده از منابع مکتوب و بررسی میدانی، انجام شده است. تجزیه و تحلیل نیز با تکیه بر روش تحلیل محتوای کیفی، نهایت در قالب چهار جدول طبقه‌بندی و بررسی شده است. **نتایج** پژوهش گویای آن است که بیشترین کتیبه‌های صحن، متعلق به دوران صفوی بوده است. همچنین کتیبه‌های مذهبی به آیات قرآن و احادیث اختصاص یافته و مضامین آن‌ها بر اساس توحید، رسالت انبیاء(ع) و دعوت انسان‌ها به فرایض دینی، دوستی آل محمد(ص) و زیارت قبر مطهر حضرت رضا(ع) بوده است. انتخاب مضامین نیز کاملاً با جایگاه آن در بنا مرتبط بوده است. برای مثال، در ایوان جنوبی (ایوان طلا) که ورود به روضه منوره است، آیات سوره مریم کتیبه شده که اشاره به فضای امنی که زائرین به آن وارد می‌شوند دارد و همچنین سوره یاسین، که به قلب قرآن معروف است، استفاده شده که نشان‌دهنده قلب این مکان مقدس (روضه منوره) بوده است.

کلیدواژه‌ها

حرم مطهر رضوی، کتیبه‌های مذهبی، ایوان‌های صحن عتیق، مضمون کتیبه، صفوی.

*گروه مطالعات تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، شهر تهران، استان تهران
Email: mrt.1390@hotmail.com

**گروه مطالعات تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، دانشگاه هنر، شهر تهران، استان تهران (نویسنده مسئول)
Email: gholamalihatam@yahoo.com

***گروه مطالعات تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس، شهر تهران، استان تهران
Email: khazaiem@modares.ac.ir

****گروه مطالعات تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، شهر تهران، استان تهران
Email: M-aref@iau-arak.ac.ir

مقدمه

کتیبه‌ها در معماری اسلامی از اهمیت ویژه‌ای نسبت به دیگر هنرهای وابسته برخوردارند، زیرا هویت تاریخی یک مکان با کتیبه و تاریخ مکتوبش تثبیت می‌شود، بنابراین می‌توان اذعان کرد کتیبه‌ها افزون بر مأموریت‌های مختلفی که در بنا بر عهده دارند، نماد سرنوشت اعتقادی و تاریخی ادوار مختلف نیز محسوب می‌شوند. در میان هریک از عناصری که در بنا دارای مأموریت تزئینی هستند. تحول در نظام تزئینی بناهای ایران دوران اسلامی از تحول در سامانه‌های نگرشی هنرمندان و معماران این دوران ناشی می‌شود، این تحول در طی سالیان باعث شد هنرمندان مسلمان همواره تلاش نمایند با استفاده از خطوط عربی و کتیبه‌نگاری به فضا قداست و معنویت بخشند، چرا که خوشنویسی بر معرفتی مبتنی است که خود سرشت معنوی دارد، حضور خطوطی که تداعی‌گر آیات الهی است در فضاهای مختلف بنا حضور پروردگار را همه جا یادآور می‌شود و ارتباط قلبی و روحی انسان با خالق خویش را به همراه خواهد داشت، بنابراین حضور کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی در مکان‌های معنوی چون حرم مطهر رضوی بیش از دیگر مضامین می‌تواند در متجلی ساختن روح معنویت به فضا تاثیرگذار باشد، لذا همواره در جای‌جای این مکان مقدس، شاهد کتیبه‌های مذهبی هستیم، اما آنچه در رویارویی با کتیبه‌ها به ذهن‌خطور می‌کند، چرایی انتخاب مضامین آن‌ها است. این‌که در بین آیات و سوره‌های کلام‌الله مجید، برخی انتخاب می‌شود و یا احادیثی که بعضاً در میان کتیبه‌ها به چشم می‌خورد بر چه اساس گزینش شده‌اند، مسأله تحقیق مقاله حاضر بوده است. بنابراین اهداف مقاله آشنایی و طبقه‌بندی کتیبه‌های مذهبی صحن عتیق - شناخت مضامین و مفاهیم کتیبه‌ها - دست‌یابی به علل استفاده کتیبه‌های مذهبی و یافتن ارتباط مضامین و جایگاه کتیبه‌ها بوده است. سؤالاتی این تحقیق عبارتند از: ۱- بیشترین کتیبه‌های مذهبی در ایوان‌های صحن عتیق مربوط به چه دوره تاریخی است؟ ۲- مضامین و محتوای هر یک از کتیبه‌های مذهبی چه بوده؟ ۳- علت استفاده و ارتباط میان مضامین کتیبه‌ها و جایگاهشان در صحن عتیق چه بوده است؟ **ضرورت و اهمیت** انجام پژوهش: از آنجایی که حرم مطهر رضوی، مهم‌ترین ابنیه تاریخی، مذهبی ایران است، بررسی کتیبه‌های آن می‌تواند اطلاعات مفیدی جهت شناخت این آرایه مهم معماری و همچنین اوضاع و شرایط تاریخی، اجتماعی و اعتقادی ادوار مختلف به ما بدهد، زیرا همانطور که نوع خطوط و مصالح اجرای کتیبه‌ها متنوع است موضوع کتیبه‌ها نیز با توجه به دوره‌های مختلف و شرایط متفاوت تاریخی متغیر بوده و معمولاً دربرگیرنده معانی و مفاهیمی هستند که شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش کتیبه را انعکاس می‌دهند، علاوه بر آن، شناخت مفاهیم و مضامین کتیبه‌های تاریخی می‌تواند

گام موثری جهت حفظ و توسعه این هنر ارزشمند معنوی باشد، لذا در زمانی که هویت بسیاری از هنرهای سنتی ایران اسلامی رنگ باخته و تنها به تکرار هنرها و کتیبه‌ها، بدون شناخت پیشینه و مفاهیم مستتر در آن‌ها بسنده شده، این قبیل پژوهش‌ها می‌تواند مثمر ثمر باشد.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش بصورت توصیفی - تحلیلی است و شیوه جمع‌آوری اطلاعات منابع مکتوب (کتابخانه‌ای) و تحقیقات پیمایشی و میدانی انجام شده است. داده‌های این پژوهش که کتیبه‌های مذهبی صحن عتیق (عتیق) حرم مطهر رضوی است، در مرحله اول با توجه به اهداف مقاله طبقه‌بندی شده، و در قالب چهار جدول مقایسه‌سپس با استفاده از روش‌های کیفی کتیبه‌های مذهبی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و در قالب چهار جدول مقایسه و بررسی دقیق‌تر انجام شده است. مطالعه میدانی این پژوهش با بازدید از صحن منتخب حرم امام رضا(ع) و سپس عکس‌برداری از کتیبه‌ها انجام پذیرفته، جامعه آماری مقاله کتیبه‌های مذهبی ایوان‌های صحن عتیق حرم مطهر رضوی بوده که در مجموع تعداد آن ۲۱ کتیبه است. شیوه تجزیه و تحلیل کیفی می‌باشد.

پیشینه تحقیق

مقالات و کتب متعددی پیرامون مبحث کتیبه موجود است که به ترتیب سال نشر، شرح مختصری داده می‌شود، مانند: «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی» ۱۳۸۰، نویسنده مهناز شایسته‌فر، مدرس علوم انسانی، شماره ۲۳، این مقاله به جایگاه و طبقه‌بندی کتیبه‌ها اختصاص دارد - «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان» ۱۳۸۱، نویسنده مهناز شایسته‌فر، مدرس علوم انسانی، شماره ۴۳، در این مقاله مقایسه محتوایی کتیبه‌های ادوار ذکر شده صورت گرفته است - «کتیبه و کتیبه‌نگاری» ۱۳۸۳، به نویسندگی رضاخانی‌پور، کتاب ماه هنر، شماره ۷۷ و ۷۸، در این مقاله اهمیت کتیبه‌نگاری بررسی گردیده - «تحول هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی با توجه به کتیبه‌های صفوی مجموعه حرم مطهر امام رضا(ع)» ۱۳۸۵، نویسندگان سید هاشم حسینی و محمود طاوسی، کتاب ماه هنر، شماره ۹۱ و ۹۲، در این مقاله کتیبه‌های دوره صفوی حرم رضوی با توجه به ساختار و محتوا بررسی شده و با دوره‌های قبل مقایسه شده است - «مقام و موقعیت امام رضا(ع) در تزیینات کتیبه‌های معماری اسلامی با تأکید بر حرم مطهر امام رضا(ع)» ۱۳۸۶، نویسنده مهناز شایسته‌فر، کتاب ماه هنر، در این مقاله همان‌طور که از عنوان مشخص است کتیبه‌های مختص به امام رضا(ع) مورد بررسی قرار گرفته است - «بررسی مضمونی کتیبه‌های گنبدالله وردی‌خان در حرم مطهر امام

تصویر ۱. تصویر ابتدا و انتهای کتیبه حاشیه بیرونی ایوان طلا - عکس از نگارندگان

تصویر ۲. تصویر ابتدا و انتهای کتیبه حاشیه بیرونی ایوان ساعت - عکس از نگارندگان

نویسندگی مهدی صحراگرد، مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی، این کتاب از مجموعه شاهکارهای هنری آستان قدس است که کتیبه‌های مسجد گوهرشاد را به لحاظ تاریخی و هنری مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. کتاب «نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین» ۱۳۹۴، نوشته شیلابلر، فرهنگستان هنر، این کتاب شامل مجموعه‌ای از کتیبه‌های ابنیه پنج قرن نخست اسلامی در ایران است که مورد بررسی و تحلیل محتوایی و ساختاری قرار گرفته‌اند، این کتاب مرجع بسیار سودمندی در آموختن شیوه پرداختن به کتیبه‌ها است. دومین کتاب از «مجموعه شاهکارهای هنری آستان قدس، کتیبه‌های صحن عتیق» ۱۳۹۵ و سومین کتاب «مجموعه شاهکارهای هنری آستان قدس، کتیبه‌های صحن آزادی» ۱۳۹۶، هر دوی این کتب نیز به نویسندگی مهدی صحراگرد انجام شده و توسط مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی به چاپ رسیده، در این دو کتاب نیز مباحث ارزشمندی به لحاظ تاریخچه کتیبه‌های حرم رضوی و همچنین تحلیل ساختاری و محتوایی کتیبه‌های صحن‌های عنوان شده صورت پذیرفته است. اما تفاوت آثار چاپ شده با مقاله حاضر به جهت تحلیل مضامین کتیبه‌های خاص مذهبی بوده که در هیچ یک از مقالات یا کتب انجام نشده است، در واقع علت و چرایی استفاده هر یک از مضامین کتیبه‌های صحن عتیق در جایگاه هر ایوان، با توجه به

رضاع(ع)» ۱۳۸۹، نویسنده مهناز شایسته‌فر، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۰، در این مقاله مضامین کتیبه‌ها و تزیینات این گنبد بررسی و تحلیل شده است - «اهمیت کتیبه‌شناسی به مثابه سندشناسی» ۱۳۹۰، نوشته سیروس نصرالله‌زاده، اسناد بهارستان، شماره ۴، این مقاله نیز در خصوص اهمیت کتیبه و کتیبه‌شناسی به عنوان سندی معتبر، بوده است - «گونه شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهارایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی» ۱۳۹۶، نویسنده ملوسک رحیم‌زاده تبریزی، فصلنامه فرهنگ رضوی، شماره ۲۰، در این مقاله طبقه بندی کتیبه‌ها از لحاظ فرم و محتوا انجام شده است. همچنین کتاب‌هایی پیرامون کتیبه چاپ شده که به ترتیب سال نشر بیان می‌شود، کتاب «کتیبه‌نگاری» ۱۳۹۱، نویسندگان سیدامیر رجایی باغسرخ و سمیه بصیری، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، این کتاب در خصوص بازشناسی هنرهای سنتی اسلامی است که در دو بخش به تأثیرپذیری هنر کتیبه‌نگاری عصر تیموریان از ادوار قبل و بهره‌گیری از کتیبه‌نگاری در معماری و کتاب‌آرایی ایران پرداخته است. کتاب «کتیبه‌های یادمانی فارس» ۱۳۸۷، به نویسندگی محمد صادق میرزا ابوالقاسمی، فرهنگستان هنر، در این کتاب به مناسبت گردهمایی مکتب شیراز، کتیبه‌های متعلق به قرون هفتم تا دهم مورد بررسی ساختاری قرار گرفته است. کتاب «شاهکارهای هنری آستان قدس، کتیبه‌های مسجد گوهرشاد» ۱۳۹۲،

تصویر ۳. کتیبه پیشانی ایوان ساعت - عکس از نگارندگان

تصویر ۴. تصویر ابتدا و انتهای کتیبه درون غرفه ایوان ساعت - عکس از نگارندگان

تصویر ۵. تصویر ابتدا و انتهای کتیبه حاشیه بیرونی ایوان نقاره - عکس از نگارندگان

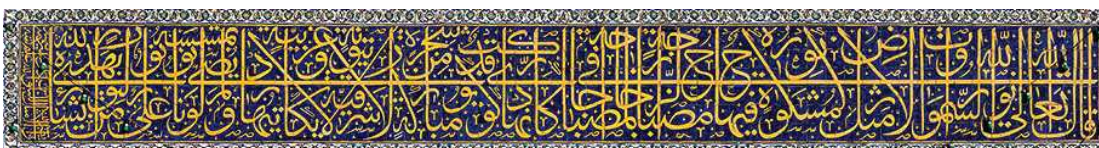
تمایزی در نظر گرفت. در نگاهی کلی هر نوشته‌ای را بیرون از بستر کتابت با کاغذ و قلم، می‌توان کتیبه بشمار آورد. بر این اساس اثر سوره‌های رنگین قرآن که اثر قلم موسی تا متون حکاکی شده بر سنگ در بناها را باید در زمره کتیبه‌ها گنجانده (صحرارگر، ۱۳۹۵: ۱).

در معماری اسلامی آرایه‌ها و تزیینات جزء لاینفک بنا بوده و در انواع آجرکاری، گچ‌کاری، کاشی‌کاری و... نمود پیدا می‌کند. یکی از تزییناتی که از دیرباز تاکنون در انواع ابنیه به کار برده شده کتیبه است، امروزه وجود کتیبه در بنا از ویژگی‌های معماری اسلامی بشمار می‌رود « فضا و ساختار معماری اسلامی خاستگاه و خواستار تزیین است. کاربری تزیین به انواع نقش و فن در سطوح گسترده بناها شگفتی معماری اسلامی را دوچندان کرده و جلوه ذوق ایرانیان در آن یگانه و بی‌بدیل بوده است. خط چون عنصری تزیینی در همراهی و هم‌نواختی دیگر طرح‌های تزیینی پیوسته به کار رفته و بسیاری از آن بهره‌جسته‌اند، تا آن‌جا که کتیبه‌نگاری همراه همیشگی تزیین در معماری اسلامی است» (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۸۷: ۱۰). لازم به ذکر است، کتیبه در تمام تمدن‌ها و ادوار از اهمیت بسزایی برخوردار بوده است، رابطه کتیبه با کلام، مهمترین علت اهمیت آن در همه تمدن‌ها خصوصاً تمدن اسلامی بوده است، هر جا نیاز به ثبت اطلاعات و انتقال پیام خارج از ساز و کار کتابت بوده از کتیبه استفاده شده است، بنابراین کتیبه‌نگاری منحصر به دوران اسلامی نبوده و در عهد باستان نیز برای ثبت اخبار پیروزی‌ها و احکام و قوانین

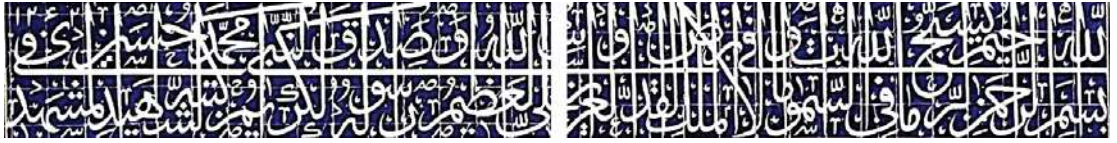
مفاهیم آن‌ها، وجه تمایز این مقاله با مقالات مشابه و کتاب کتیبه‌های صحن عتیق است، لازم به ذکر است: در مقالات و کتب مرتبط، مضامین بعضاً نام برده شده و در برخی مقالات مهناز شایسته‌فر محتوای کتیبه‌ها تحلیل شده اما در خصوص کتیبه‌های این صحن، تحلیلی مفهومی به جهت علت‌گزینش مضامین کتیبه‌ها کاری صورت نگرفته است.

کتیبه‌نگاری در معماری اسلامی

در خصوص واژه «کتیبه» در فرهنگ فارسی عمید نوشته شده: کتیبه به دسته‌ای از لشکر، سواره یا پیاده گفته می‌شود و نیز به معنی نوشته، «نوشته‌ای که بر بالای در یا دیوار عمارت روی سنگ یا کاشی نقش شده باشد» است (عمید، ۱۳۷۷: ۹۶۶). فضائی نیز در کتاب تعلیم خط بیان کرده: «کتیبه را تذکره‌نامه‌ها در سیاق فارسی «کتابه» هم گفته‌اند و آن عبارت از خطوط درشت و جلی است که از روی کاغذ و از دست کاتب به صفحات کاشی منتقل و بر سردرها و دیوارها و محراب‌های مساجد و مکان‌های مقدس و بناهای مهم دیگر، قرار گرفته و می‌گیرد و یا به درها و ضرایح امکان و اعتبار متبرکه، بر روی مینا و قطعات چوب نقش بسته و نصب شده است» (فضائی، ۱۳۷۶: ۱۳۰). همچنین کتیبه به مفهوم سنگ نبشته، نوشته خطی، هدائیه، تقدیم نامه، نوشته‌ای بر بدنه کوه یا تخته سنگ نیز بکار برده شده است (خانی‌پور، ۱۳۸۳: ۱۶۰). «کتیبه‌نگاری و خوشنویسی به رغم کاربردهای مجزا در برخی خصوصیات بسیار به یکدیگر نزدیک‌اند به حدی که گاه نمی‌توان بین آن دو

تصویر ۶- کتیبه پیشانی ایوان نقاره - عکس از نگارندگان

تصویر ۷- تصویر ابتدا و انتهای کتیبه حاشیه بیرونی ایوان عباسی-عکس از نگارندگان

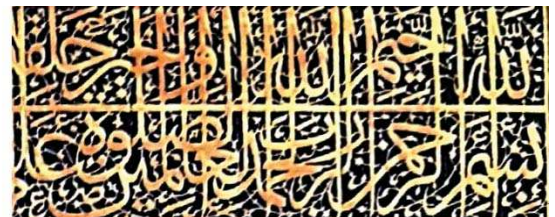
تصویر ۸- بخشی از کتیبه های داخلی ایوان عباسی-عکس از نگارندگان

مضاعف این هنر شد و کتابت کلام وحی به زیباترین وجه توسط کاتبان انجام پذیرفت. برای مثال رسول اکرم (ص) در دو حدیث فرموده اند: «الخط الحسن یزید الحق و ضحا» «خط نیکو شدت ظهور حق را روشن تر می سازد،» «من کتب بحسن الخط دخل الجنة» بدون حساب هرکسی که با خط خوش کتابت کند وارد بهشت شود (مستقیم زاده، ۱۹۲۸: ۱۰). بنابراین عنصر جدید و مهمی که تأثیر فوق العاده ای در قوالب و اشکال تزئینی به جا گذاشت خط عربی بود، حروف پر خم و حجیم خط کوفی^۱، علاوه بر آن که در استسناخ کتب بکار می رفت، در کنار اشکال دایره ای و قابل تغییر و انعطاف خط نسخ^۲، در ارتقای کتیبه نویسی ابنیه تاریخی مورد استفاده قرار می گرفت، به این ترتیب، تدریجاً خوشنویسی به یکی از مشغله های اصلی هنری درآمد و در این قلمرو هنرمندان اسلامی بسیار پیش تاختند. چنین بهره گیری هنرمندانه از اشکال مختلف خط و خوشنویسی در ایران بسیار رواج یافت (کونل، ۱۳۹۴: ۶۹). چنین است که کتیبه نگاری در فواصل پیوسته و گاه گسیخته با خوشنویسی و خوشنویسان همراه بوده و محدودیت های اجرا و تناسب و اندازه ها زمینه ساز خلاقیت در آن شده

کتیبه نگاری انجام شده است. البته در آن روزگار از کتیبه تنها برای ثبت اطلاعات ضروری در بنا استفاده می شد، اما بعد از ظهور اسلام به یکی از شاخص ترین عناصر تزئینی بنا تبدیل گردید و اهمیتی ویژه یافت. در این دوران عواملی از قبیل، محدودیت استفاده از جانداران در بناهای دینی، اهمیت کتابت در فرهنگ اسلامی، و نیکو شمردن نظر در متن قرآن، زمینه ساز رونق بیش از پیش کتیبه نگاری شد، لذا گسترش کتیبه نگاری باعث بروز تنوع و اشکال مختلف کتیبه گردید، تا حدی که در هر بنایی هرچند مختصر، انواع مختلفی از کتیبه ها را با خطوط و مضامین متفاوت مشاهده می شود (صحراگرد، ۱۳۹۵: ۱). اما از مهم ترین دلایل بوجود آمدن اشکال مختلف کتیبه نگاری، رشد خوشنویسی از دوران اسلامی است که با نگارش قرآن آغاز گردید. از مبدا تاریخ اسلام، خط بعنوان یکی از عناصر مهم وحدت در دنیای اسلامی و شریف ترین عنصر بصری به جایگاه ویژه ای رسید و بدلیل استفاده در کتابت قرآن کریم به معنویت و قداستی رسید که در اغلب آثار هنرهای اسلامی، خصوصاً در کتیبه نگاری بکار برده شد. (حاتم، ۱۳۹۱: ۸). توجه پیامبر (ص) به امر کتابت قرآن کریم، نیز باعث رشد

۱. اولین خطی که برای نوشتن قرآن مجید به کار رفت این خط حدود یک قرن قبل از هجرت پیامبر (ص) مورد استفاده اعراب بود (حاتم، ۱۳۹۱: ۷).

۲. خط نسخ بطور کلی از اواخر قرن دوم هجری رایج شد؛ ولی تا اواخر قرن سوم هجری چندان متداول نبود. امتیاز مهم خط نسخ در رعایت نسبت است، که یکی از قواعد مهم خوشنویسی می باشد که موجب زیبایی خط است (فضائلی، ۱۳۶۲: ۲۸۷-۲۸۷).

تصویر ۹- تصویر ابتدا و انتهای کتیبه داخلی ایوان طلا-عکس از نگارندگان

تصویر ۱۰- بخشی از کتیبه بالای آزاره سمت راست، داخل ایوان طلا- عکس از نگارندگان

تصویر ۱۱- بخشی از کتیبه بالای آزاره سمت چپ، داخل ایوان طلا- عکس از نگارندگان

نکات دیگر شایان توجه‌اند» (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۸۷: ۱۴). علاوه بر موارد ذکر شده، چنان که بیان شد، در مکان‌های مذهبی، خصوصاً مساجد، کتیبه‌هایی به چشم می‌خورند که برگرفته از آیات قرآنی و مضامین مذهبی هستند، در کتیبه‌هایی که در این گونه مکان‌ها استفاده می‌شود، سه بعد حقیقت معنوی، قرآن کریم، حقیقت روح و سخن پیامبر (ص) و ائمه (ع) و حدیث، سنت و دعا، تجلی می‌یابد. طبق این مطلب انواع موضوعات کتیبه‌های مذهبی از این حقایق معنوی سرچشمه گرفته است، لذا «تکرار فراوان کتیبه‌های مأخوذ از قرآن کریم بر دیوارهای مساجد و سایر ابنیه انسان را به این حقیقت می‌رساند که تار و پود حیات اسلامی از آیات قرآنی تنیده شده و از لحاظ معنوی متکی بر قرائت قرآن و نماز می‌باشد» (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۹۱). با توجه به موارد فوق می‌توان از طریق مشاهده کتیبه‌ها به اطلاعات متعددی در خصوص بنا دست یافت، بعضی از آن‌ها به عنوان سندی، تاریخ آغاز یا اتمام بنا را نشان می‌دهند یا برخی اتمام تزیینات یا مرمت را حکایت کرده و یا در خصوص دست اندرکاران و بانی بنا اطلاعاتی را نشان می‌دهند، بعضی دیگر نیز با توجه به کاربری مکان، مضامینی را ارائه می‌دهند که از طریق مطالعه آن‌ها به شرایط اجتماعی، فرهنگی و مذهبی تاریخ کتیبه می‌توان پی برد، لذا به دلایل ذکر شده، کتیبه‌ها همواره مورد توجه محققان و پژوهشگران بوده و از اهمیت بسزایی برخوردار است.

مروری بر صحن عتیق حرم رضوی
بنای با شکوه حرم مطهر رضوی با شکلی هندسی تقریباً

است. در کتاب‌های تاریخ و تذکره‌های خوشنویسی ارتباط کتیبه‌نگاری با کتیبه‌نگاران و خوشنویسی، سررشته سخن را به برخی از اطلاعات تاریخی درباره بانیان، خوشنویسان، فرمانروایان و... کشانده است. (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۸۷: ۱۰).

کاربرد کتیبه با توجه به مضمون

مضمون و محتوای کتیبه‌ها با توجه به کاربرد ابنیه متفاوت بوده است، گرچه در تمام ساختمان‌های مذهبی و غیرمذهبی متون در اکثر مواقع از قرآن اقتباس شده، اما در کتیبه‌های تزیینی اشعار غیر مذهبی نیز بکار برده شده است. همچنین متون در مدح و تحسین حاکم و آرزو برای بقای معمار و صاحب بنا، از جمله عباراتی بوده که وجود داشته و در اکثر موارد تاریخ ساخت بنا نیز همراه با آن حک شده است (کونل، ۱۳۹۴: ۶۹). بنابراین «هر کتیبه با ساخت، مرمت، گسترش یا تغییر کاربری یک بنا رابطه‌ای مستقیم دارد. اگرچه برخی از نمونه‌های آن به شیوه یادگاری یا وقف‌نامه یا فرمان‌های مهم حکومتی در بناها نصب یا حک شده است، مهمترین ویژگی و هدف اصلی کتیبه‌نویسی، تزیین و شرح چند و چون ساخت یا مرمت یک مجموعه معماری است. آثار به جا مانده از هر دوره برای بررسی تحولات تاریخی، مهم‌ترین و مطمئن‌ترین اسناد به شمار می‌رود. بناها در شناخت نوع معماری، شکل‌گیری و تداوم سنت‌های ساخت، سلیقه تزیین، و دیگر خصوصیات فنی و هنری در خور تأمل‌اند و در این میان کتیبه‌ها- خصوصاً کتیبه‌های احداثیه- با در بر داشتن اطلاعاتی از چگونگی ساخت، تاریخ آغاز و پایان و احداث بنا، نام بانی، معمار، و بسیاری

تصویر ۱۲- ابتدا و انتهای کتیبه داخلی ایوان ساعت- عکس از نگارندگان

تمام بنای صحن را مورد مرمت و بازسازی قرار می‌دهد (اسکندریبک، ۱۳۱۷: ۵۸۴). پس از آن نیز صحن، بارها مورد بازسازی و مرمت قرار می‌گیرد. این صحن با مساحت حدود ۶۷۴۰ مترمربع دارای چهار ایوان بزرگ و تاریخی به قرینه یکدیگر و با نام های طلا (ایوان جنوبی) عباسی (ایوان شمالی) ساعت (ایوان غربی) نقاره (ایوان شرقی) می‌باشد که بجز ایوان جنوبی باقی از ورودی‌های اصلی حرم می‌باشند و از اهمیت بسزایی برخوردار هستند زیرا ایوان‌ها علاوه بر آن که «برای جریان یافتن هوا باز هستند، از تابش آفتاب جلوگیری می‌کنند و به عنوان یکی از اجزای تشکیل دهنده اهمیت فوق‌العاده‌ای داشته، به بنا، برجستگی و شکوه می‌بخشند» (هیل / گرابر، ۱۳۷۵: ۱۸-۱۹). همچنین ایوان‌ها به دلیل فرم ظاهری و موقعیت مکانی که محل عبور و ارتباط صحن با فضاهای دیگر است دارای جلوه بصری بسیاری است، لذا از مهمترین مکان‌هایی هستند که تزیینات بسیاری را در بر می‌گیرند. در طرفین هر ایوان دو گذرگاه کوچک وجود دارد که محل تردد می‌باشد (فیض، ۱۳۲۲: ۳۸۱). «در اطراف ایوان‌ها ۴۸ حجره و غرفه^۵ بصورت فوقانی و تحتانی ساخته شده است و در ردیف غرفه‌ها ۱۲ صفا مرتفع درگاه مانند نیز دیده می‌شود» (عالم‌زاده^۱)، (۱۳۹۰: ۲۲۹). از دیگر مشخصات این صحن وجود عناصری چون گنبدو دو مناره طلا، برج ساعت، نقاره‌خانه، پنجره فولاد و سقاخانه است.

طبقه بندی از لحاظ مضمون و محتوا

همان‌طور که بیان گردید کتیبه‌ها از لحاظ مضمون و محتوا انواع مختلف و کاربردهای گوناگون دارند، با توجه به مواردی که ذکر شد می‌توان کتیبه‌ها را از نظر متن و محتوا به چهار نوع: الف - کتیبه‌های مذهبی، شامل آیات قرآن، احادیث، دعا و مدح. ب - کتیبه‌های احداثیه، شامل مواردی که اطلاعاتی درباره تاریخ احداث بنا یا مرمت و بازسازی آن و همچنین درباره بانی، مباشر، معمار و ... می‌دهد. ج - کتیبه‌های ترکیبی مذهبی - احداثیه، که ترکیبی از متون مذهبی همراه با بخشی از اطلاعات بنا یا بانی و ... است، د - کتیبه‌های تذکاری، که جهت یادآوری رخدادهای تاریخی ساخته و نصب می‌شوند (صحراگرد، ۱۳۹۵: ۷۴).

با توجه به هدف مقاله که تحلیل کتیبه‌های مذهبی صحن است، در ادامه تنها بخش (الف) مورد بررسی قرار می‌گیرد، لازم به

تصویر ۱۳. کتیبه های بالای محراب داخلی ایوان طلا - عکس از نگارندگان

مربع می‌باشد و «مساحت آن بعد از عملیات توسعه، به حدود ۱۳۵/۰۰۰ مترمربع رسیده است» (عالم‌زاده^۲)، (۱۳۹۰: ۳۰). امروزه در حوزه حریم حرم موزه‌ها، کتابخانه‌ها، مدارس علمی، دانشگاه علوم اسلامی، مراکز علمی پژوهشی، مراکز خدماتی و فرهنگی، مهمانسرای حضرت و ... وجود دارد، اما به طور کلی بخش‌های مختلف حریم حرم که مشتاقان و زائرین حرم را در آغوش جای می‌دهد، شامل: صفاها^۱، رواق‌ها^۲، صحن‌ها^۳ و بست‌ها^۴ می‌شود (ظریفیان، ۱۳۸۷: ۱۶). یکی از قدیمی‌ترین صحن‌های حرم مطهر رضوی که در شمال روضه منوره واقع شده، صحن عتیق است، که در گذشته به نام‌های عتیق یا کهنه و در جمهوری اسلامی «انقلاب» نام‌گذاری شده است. این فضای تاریخی همواره مورد توجه حکمرانان، اندیشمندان و بزرگان در دوران‌های مختلف بوده و چندین بار مورد بازسازی قرار گرفته است. به نقل تاریخ و استناد به کتیبه‌ها، این صحن متعلق به دو عصر تیموری و صفویه و دارای دو بانی بوده است. بنای اصلی و اولیه آن مربوط به قرن نهم هـ. ق، اواخر دوران تیموری بوده و گسترش آن نیز در عصر صفویه انجام شده است (افشارآرا، ۱۳۸۲: ۳۱۶). این صحن پشت سر حضرت واقع شده و «نصف آن که در سمت گنبد طلای نادری است از بناهای امیر علیشیر، وزیر شاه سلطان حسین بايقرا می‌باشد و نصف دیگر از بناهای شاه عباس است» (صنیع‌الدوله، ۱۳۶۲: ۱۲۹). هنگامی که در سال ۱۰۲۱ هـ. ق شاه عباس صفوی برای زیارت به حرم مطهر مشرف می‌شود با کوچک یافتن فضای صحن آن را توسعه داد و به قرینه نیمه جنوبی (بنای امیرعلیشیر) نیمه شمالی و دو ایوان شرقی و غربی را احداث می‌نماید. بعد از این اقدام، شاه عباس دوم در سال ۱۰۵۶ هـ. ق

۱. صفا: طاق‌نما، ایوان، غرفه، سکو، شاه‌نشین‌خانه و محل خروجی بنا را گویند. در چهار ضلع حرم، چهار صفا بزرگ قرار دارد که محل حرم رفت و آمد است (عالم‌زاده^۲، ۱۳۹۰: ۳۱).
 ۲. رواق: در لغت به معنی پیش‌خانه و سایبان است. در آستان قدس به هر یک از عمارت‌های سرپوشیده گرداگرد روضه منوره گویند. ویژه‌نامه نشریه حرم، ۲۸ رواق را معرفی می‌نماید (همان: ۸۲).
 ۳. صحن: سرای، فضای باز، حیاط، میدان (عالم‌زاده^۱، ۱۳۹۰: ۲۴۹).
 ۴. حریمی که انسان یا موجود دیگری در پناه آن از تعرض و تعدی دیگران ایمن می‌ماند، بست (حریم) نامیده می‌شود. در حوزه حرم مطهر فضای خارج از صحن‌ها بست گویند (ظریفیان، ۱۳۸۷: ۳۸).
 ۵. غرفه: بالاخانه، قسمتی از خانه که یک طرف آن باز است و از بیرون دیده می‌شود (موتمن، ۱۳۵۵: ۳۶۵).

تصویر ۱۴. ابتدا و انتهای کتیبه داخلی ایوان نقاره - عکس از نگارندگان

تصویر ۱۵. ابتدا و انتهای کتیبه داخل غرفه ایوان نقاره-عکس از نگارندگان

تصویر ۱۶- بخشی از کتیبه‌های داخلی محراب ایوان طلا. عکس از نگارندگان

بسیاری از قول حضرت رسول و ائمه معصوم بیان شده در تفسیر البرهان از رسول گرامی (ص) نقل شده است که خانه‌ای که بر دیوار آن سوره مریم باشد از خطرات حفظ شده و آنچه در خانه است در امنیت خواهد بود.^۲ (خزایی، ۱۳۹۵: ۴۹). مضمون آیات سوره یس نیز ذکر لطف و مرحمت خداوند به انسان به جهت هدایتش توسط پیامبران و همچنین آگاهی پروردگار به همه اعمال اوست. این سوره علاوه بر جنبه‌های تربیتی انسان‌ها به توحید و معاد اشاراتی دارد و همان‌طور که اشاره شد، از این سوره به عنوان «قلب قرآن» یاد شده است. در فضیلت ثواب و شفاعت قاری این سوره از قول پیامبر اکرم (ص) روایات متعددی است.^۳ چنان که بیان گردید، این ایوان در زمان تیموریان بنا گردیده اما کتیبه‌های کنونی بازنویسی شده در زمان صفویان است و ترکیب کلی کتیبه که مانند ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد به شیوه دوران تیموری ترکیب کتیبه مادر و بچه انجام شده، به دو خط ثلث و کوفی است، این موضوع نشان می‌دهد کاتب عصر صفوی به حفظ کتیبه دوران تیموری وفادار بوده است (صحراگرد، ۱۳۹۵: ۱۱۷). کتیبه مرقوم شده بر حاشیه ایوان غربی (ایوان ساعت) نیز به خط ثلث سوره مبارکه الانسان تا آخر است. (شکل ۲) مضمون سوره شریف الانسان (دهر) بر توانایی و قدرت خداوند در خلقت انسان و هدایت او و عذاب کافران است و بسیاری

ذکر است تفاسیر آیات برگرفته از پایگاه جامع قرآن.

کتیبه‌های مذهبی

این کتیبه‌ها شامل متون مذهبی هستند که بر اساس نوع متن، خود به چند دسته تقسیم می‌شوند: ۱. کتیبه‌هایی که متن آیات قرآن کریم هستند. معمولاً انتخاب این آیات از سوره‌های کوچک قرآن بوده و یا آیاتی از سوره بزرگ انتخاب می‌شود، این موضوع به ویژه از سوره بقره با انتخاب «آیه الکرسی» بسیار مرسوم بوده و محل قرارگیری این گونه کتیبه‌ها معمولاً در قسمت‌های مهم و اصلی بنا است. تقریباً بر تمام بناهای اسلامی، کتیبه‌هایی با مضامین قرآن، وجود دارد و محل‌های مشخصی نیز برای نگارش آن‌ها استفاده می‌شود (شایسته فر، ۱۳۸۰: ۶۰). شمار این گروه کتیبه در معماری اسلامی معمولاً بیشتر از انواع دیگر بوده و مضمون آن‌ها به فراخور نوع بنا، کاربرد و محل نصب متفاوت است، مثلاً برای مناره مساجد جامع معمولاً آیات ۹-۱۰ سوره جمعه کتیبه می‌شود که مضمون آن دعوت مؤمنین به نماز است و کتیبه با کارکرد مأذنه کاملاً همخوانی دارد، یا کتیبه دور گنبد معمولاً سوره یاسین نصب می‌شود که معروف به قلب قرآن بوده و اشاره دارد به گنبد که جایگاه قلب بنا است (صحراگرد، ۱۳۹۵: ۷۵). در ایوان‌های صحن عتیق نیز بیشترین و مهم‌ترین کتیبه‌ها به نوع مذهبی اختصاص پیدا کرده است، کتیبه‌های آیات قرآن در هر چهار ایوان صحن، در حاشیه بیرونی ایوان‌ها، به شرح ذیل، قرار گرفته است.

۱- کتیبه‌های آیات قرآن:

بر حاشیه بیرونی ایوان جنوبی (ایوان طلا) با خط ثلث سوره مبارکه مریم تا آیه ۳۴ نوشته شده و خوشنویس آن محمد رضا امامی^۱ بوده و با ترکیب با آن، به خط کوفی سوره مبارکه یس تا آیه ۸۲ نوشته شده است. (شکل ۱) مضمون آیات کتیبه شده سوره مریم، پیرامون معجزات ولادت یحیی (ع) و عیسی مسیح (ع) است. در فضیلت این سوره مطالب

۱. محمدرضا امامی اصفهانی: از خوشنویسان صاحب نام قرن ۱۱ معاصر شاه عباس اول و شاه سلیمان صفوی و از شاگردان علیرضا عباسی بوده است. او عمری طولانی داشته و به او «امام خطاطان» گفته‌اند (فضائل، ۱۳۶۲، ۲۵۰-۳۵۱).

۲. برای آگاهی بیشتر ر.ک. به: تفسیر البرهان، ج ۳، ۶۹۵. (quran.anhar.ir)

۳. برای آگاهی بیشتر ر.ک. به: تفسیر نور الثقلین (همان).

تصویر ۱۷- بخشی از کتیبه‌های بالای آزاره قسمت درهای ورودی به روضه منوره داخل ایوان طلا-عکس از نگارندگان

جدول ۱- کتیبه‌های ایوان شمالی (عباسی)، مأخذ: نگارندگان

شکل	محل کتیبه	دوره تاریخی	نوع متن کتیبه مذهبی	مضمون کتیبه
 شکل ۷	حاشیه ایوان	۱۲۶۲ هـ ق	(آیات قرآن) سوره جمعه	رستگاری انسان‌ها در عبادت و برپایی نماز جمعه
 شکل ۱۸	داخل ایوان	۱۰۵۹ هـ ق	(ادعیه) دعای نادعلی صغیر	بیان فضائل امام علی (ع) و توسل به او
 شکل ۸	زیر غرفه‌های داخلی	۱۲۹۰ هـ ق	(آیات قرآن) آیات ۲۶ و ۲۷ سوره آل عمران و سوره کوثر	اتفاق در راه خدا و گواهی بر وحدانیت و یگانگی و مالکیت خداوند
 شکل ۱۹	دور محراب	۱۰۵۹ هـ ق	(ادعیه) صلوات و بخشی از دعای توسل	درود و توسل بر حضرت محمد (ص) و اهل بیت (ع)
 شکل ۲۰	داخل محراب	۱۲۹۰ هـ ق	(ادعیه- احداثیه)	نام امام رضا (ع)

آن نیز با خط ثلث آیه الکرسی کتیبه شده است. (شکل ۴) مضمون آیه الکرسی که آیات ۲۵۵-۲۵۷ سوره بقره است بر یگانگی، مالکیت زمین و آسمان و دانایی و توانایی خداوند اشاره دارد و شانزده مرتبه نام خداوند و صفات او مطرح شده است، به همین سبب آیه الکرسی را شعار و پیام توحید دانسته‌اند. گفته شده به مناسبت وجود کلمه «کرسی» در آیه، رسول اکرم (ص) آن را «آیه الکرسی» نامید و در

از مفسران شیعه و سنی نزول آن را در شأن حضرت علی (ع) و اهل بیت می‌دانند. در سیره امام رضا (ع) درباره خواندن این سوره در نماز صبح روز دوشنبه و پنجشنبه و همچنین تأکید بر مداومت خواندن آن جهت حفظ انسان از شرارت‌ها آمده است. ۴ با همان خط ثلث بر پیشانی ایوان نیز آیه الکرسی تا علی العظیم نوشته شده است. (شکل ۳) در داخل ایوان ساعت نیز بالای در، غرفه‌ای است که داخل

تصویر ۱۸. بخشی از کتیبه‌های داخل ایوان عباسی - عکس از نگارندگان

شکل	محل کتیبه	دوره تاریخی	نوع متن کتیبه مذهبی	مضمون کتیبه
 شکل ۱	حاشیه ایوان	تیموری فاقد تاریخ	(آیات قرآن) سوره‌های مریم و یس	توانایی و قدرت پروردگار و لطف و مرحمتش نسبت به انسان‌ها
 شکل ۹	داخل ایوان	۱۱۴۵ هـ ق	(احادیث) احادیث از قول حضرت محمد(ص) و امام رضا(ع)	ثواب زیارت حضرت رضا (ع) و شفاعت زیارت کنندگان توسط حضرت
 شکل ۱۳	بالای محراب	فاقد تاریخ	(آیات قرآن) انتهای آیه ۳۳ سوره احزاب	عصمت و پاکی اهل بیت پیامبر(ص)
 شکل ۱۶	داخل محراب	۱۱۴۵ هـ ق	(ادعیه - احادیث) قصیده مربوط به زمان نادرشاه افشار	مدح حضرت رضا(ع)
 شکل ۱۰	بالای ازاره	فاقد تاریخ	(احادیث) حدیث از قول حضرت محمد(ص)	پاداش بهشت و زایل شدن غم برای زیارت کنندگان قبر حضرت رضا(ع)
 شکل ۱۱	بالای ازاره	فاقد تاریخ	(احادیث) حدیث از قول حضرت علی(ع)	بخشیده شدن گناهان زیارت کنندگان حضرت رضا(ع)
 شکل ۱۷	بالای ازاره	فاقد تاریخ	(ادعیه) بخشی از دعای صباح امام امیرالمؤمنین(ع)	اقرار به گناهان و طلب بخشش گناهان و پوشیدن عیب‌ها

آیات در کتیبه‌های اماکن مذهبی ادوار تیموری و صفوی بسیار رایج بوده و از مهمترین آیاتی است که در امامزاده‌ها مشاهده می‌شود (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۷۶). شیلابلر نیز در کتاب خود، در خصوص نصب کتیبه «آیه الکرسی» در همه

روایات شیعه و سنی آمده است که این آیه به منزله قلّه قرآن است و بزرگترین مقام را در میان آیات دارد، ۱. لذا نسبت به فضیلت این سوره روایات بسیاری وجود دارد و به تلاوت این آیه سفارش بسیار شده است. استفاده از این

۱. برای آگاهی بیشتر رک. به: تفسیر المیزان، ج ۲، ۳۵۴ (همان).

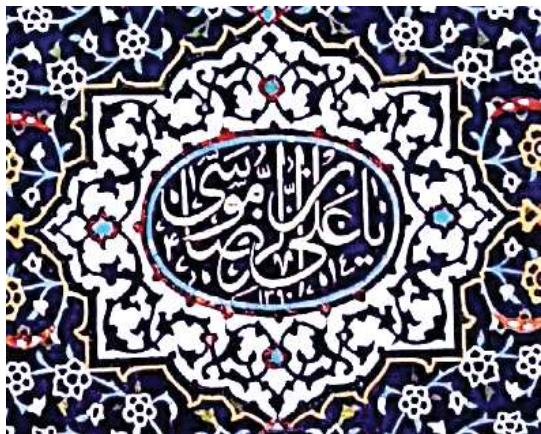
تصویر ۱۹- بخشی از کتیبه‌های حاشیه محراب داخلی ایوان عباسی-عکس از نگارندگان

جا، بیان کرده «آیه الکرسی که شاید شیواترین بیان قرآن از برتری و چیرگی خداوندی باشد، همه جا هست، از جمله بر مناره ترمذ و دوازده امام یزد. گویا این آیه را مجازاً در مقام بیان شکوه و عزت سلام می آورده‌اند» (بلر، ۱۳۹۴: ۲۱-۲۲).

در کتیبه حاشیه ایوان شرقی (ایوان نقاره‌خانه) با خط ثلث سوره مبارکه مزمل نقش بسته و کاتب آن محمد حسین شهید مشهدی بوده است (شکل ۵) در تفسیر المیزان نسبت به مضمون سوره مبارکه مزمل آمده است: این سوره در ابتدا دعوت پیامبر (ص) به برپاداشتن نماز شب و آمادگی جهت گرفتن مسؤلیت وحی قرآن و سپس صبر در برابر مشرکان و حرفهای بیهوده دشمنان است، در این آیات تهدید و اندازی هم به کفار شده، و حکم صبر را به همه مؤمنین تعمیم داده، در آخر تخفیفی را که برای رسول خدا (ص) و مؤمنین قائل شده ذکر می کند. حضرت نبی اکرم (ص) در فضیلت این سوره فرموده اند: هر کس سوره مزمل را قرائت نماید سختی‌های دنیا و آخرت از او دفع می شود.^۱ بر پیشانی ایوان نیز سوره مبارکه نور با خط ثلث کتیبه شده است. (شکل ۶) در تفسیر آیات سوره نور نیز سخن بسیار گفته شده است و مفسران و فلاسفه و عرفای اسلامی هر کدام بحث‌های فراوانی دارند، گروهی از مفسران کلمه (نور) را در این سوره به معنی (هدایت کننده) و بعضی به معنی (روشن کننده) و بعضی به معنی (زینت بخش) تفسیر کرده‌اند، همه این معانی صحیح است ولی مفهوم آیه باز هم از این گسترده‌تر است، توضیح این‌که: در قرآن مجید و روایات اسلامی از چند چیز به عنوان (نور) یاد شده است خدائی که پدید آورنده تمام جهان هستی است، روشنی بخش عالم آفرینش است، همه موجودات زنده به برکت فرمان او زنده‌اند و همه مخلوقات بر سر خوان نعمت او هستند که اگر لحظه‌ای چشم لطف خود را از آنها باز گیرد همگی در ظلمت فنا و نیستی فرو می روند و جالب این‌که هر موجودی به هر نسبت با او ارتباط دارد به همان اندازه نورانیت و روشنائی کسب می کند: قرآن نور است چون کلام اوست، آئین اسلام نور است چون آئین او است، پیامبران نورند چون فرستادگان اویند، امامان معصوم انوار الهی هستند چون حافظان آئین او بعد از پیامبرانند، (ایمان) نور است چون رمز پیوند با او است، علم نور است چون سبب آشنائی با او است. در

کتاب (توحید) از (امام علی بن موسی الرضا) (ع) چنین آمده: از آن حضرت تفسیر آیه الله نور السموات والارض را خواستند فرمود: «هاد لاهل السموات و هاد لاهل الارض»: (او هدایت‌کننده اهل آسمانها و هدایت‌کننده اهل زمین است). در فضیلت سوره نور از پیامبر گرامی اسلام نیز روایت شده: هر که سوره نور را قرائت نماید خداوند به تعداد تمام مردان و زنان مؤمن در گذشته و در آینده به او ده حسنه عنایت می کند.^۲ در حاشیه ایوان شمالی (ایوان عباسی) سوره مبارکه جمعه با خط ثلث کتیبه شده و در انتهای سوره نام محمد حسین مشهدی و سال ۱۲۶۲ تحریر گردیده است. (شکل ۷) از اهداف اساسی سوره جمعه، ترغیب و تشویق مسلمانان به حضور در نماز جمعه است، این سوره با تسبیح خداوند و بیان بعثت پیامبر اسلام آغاز شده و در ادامه از مسلمانان می‌خواهد هرگاه ندای نماز جمعه برخاست، دست از هر کاری بکشند و به سوی ذکر خدا بشتابند، در فضیلت قرائت این سوره و ثواب و دریافت حسنه از رسول خدا (ص) روایت شده است^۳ و در سخنی از امام صادق (ع) نیز جهت قرائت سوره جمعه و اعلی در شب جمعه و همچنین خواندن سوره جمعه و مناقون در نماز ظهر روز جمعه سفارش شده است.^۴ حضور این سوره در اماکن مذهبی و مساجد حقیقتاً انسان‌ها را به عبادت دعوت می‌کند در مساجد مختلف از جمله مسجد جامع یزد و مسجد شیخ لطف الله اصفهان سوره جمعه در داخل قسمت محراب استفاده شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۷۷). در داخل ایوان عباسی نیز در زیر سه غرفه، آیات ۲۶ و ۲۷ سوره های مبارکه آل عمران (آیه ملک) و کوثر کتیبه شده است. (شکل ۸) آیه ملک، «در باره مالکیت انحصاری خداوند نسبت به حکومت و عزت یا ذلت اقوام و اشخاص بحث و بررسی می کند»^۵، در تفسیر نمونه آمده است خداوند در دو آیات ۲۶ و ۲۷ سوره مبارکه آل عمران می فرماید: (بگو: بارالها! مالک ملکها توئی، تو هستی که به هر کس بخواهی و شایسته بدانی حکومت می بخشی و از هر کس بخواهی حکومت را جدا می سازی) (هر کس را بخواهی بر تخت عزت می نشانی و هر کس را اراده کنی بر خاک مذلت قرار می دهی) (در یک جمله کلید تمام خوبی‌ها به دست توانای تو است، زیرا تو بر هر چیز توانائی. از فضیلت‌های این آیات جهت برآورده شدن حاجت است که از حضرت رسول

۱. برای آگاهی بیشتر رک. به: مجمع البیان، ج ۱۰، ۱۵۷، ۱ (همان).
 ۲. برای آگاهی بیشتر رک. به: مجمع البیان، ج ۷، ۲۱۶، ۷ (همان).
 ۳. برای آگاهی بیشتر رک. به: مجمع البیان، ج ۱۰، ۵۰۱ (quran.anhar.ir).
 ۴. برای آگاهی بیشتر رک. به: ثواب الاعمال، ۱۱۸ (همان).
 ۵. برای آگاهی بیشتر رک. به: (wikifeqh.ir).
 ۶. برای آگاهی بیشتر رک. به: خواص آیات قرآن کریم، ۳۵ (همان).

تصویر ۲۰. کتیبه داخل محراب ایوان عباسی - عکس از نگارندگان

اکرم(ص) نقل شده است.^۶ در خصوص سوره کوثر که کوچک‌ترین سوره قرآن کریم است، مفسران قرآن کریم گفته‌اند: این سوره در شأن و منزلت حضرت فاطمه زهرا (س) نازل شده است^۱ نام سوره برگرفته از آیه اول است و به معنای خیر کثیر و فراوان می باشد. نقل شده است: روزی پیامبر (ص) را دیدند که در حال تبسم بود پرسیدند: ای رسول خدا چه چیزی موجب خنده شما شده است؟ فرمود: سوره‌ای بر من نازل شده است و بعد سوره کوثر را قرائت نمودند و گفتند: آیا می‌دانید کوثر چیست؟ گفتند خدا و رسولش آگاه‌ترند. پیامبر فرمود: کوثر نهی در بهشت است که خداوند با آن مرا به خیر کثیری وعده داده است و آن حوض من است که اتمم در کنار آن بر من وارد می‌شوند^۲ در تفسیر نورالثقلین آمده بر اساس روایات متعدّد از شیعه و سنی، عاص بن وائل، پدر عمرو عاص که از بزرگان مشرکان مکه بود، پس از آن‌که پسران پیامبر از دنیا رفتند و آن حضرت دیگر پسری نداشت، از روی طعنه و زخم زیان، پیامبر را ابتر و بدون دنباله خواند. خداوند برای تسلی خاطر پیامبر و پاسخ به این سخن نابجا، سوره کوثر را نازل فرمود و ناکام بودن دشمنان و دوام و بقای نسل و فکر پیامبر را خبر داد. لذا «این سوره بیانگر بخشش و سخاوت (نعمت) به پیامبر محمد(ص) است که یکی از بهترین آنان فاطمه(س) دختر پیامبر(ص) است» (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۷۲). در روایات، برای کسی که این سوره را در نمازهای واجب و مستحب بخواند، سیراب شدن از حوض کوثر در قیامت، وعده داده شده است.

۲- کتیبه‌های احادیث:

دومین نوع از کتیبه های مذهبی به احادیث از پیامبر و ائمه اطهار (ع) اختصاص دارد. سابقه استفاده از این نوع کتیبه‌ها به قرن چهارم می‌رسد و در واقع احادیث ائمه شیعه از دوره صفویه رواج پیدا کرد، این امر ناشی از مذهب حاکمان زمان بوده زیرا حامیان و بانیان آثار معماری غالباً افراد وابسته به دربار سنی مذهب بودند و همین امر امکان استفاده از احادیث را فراهم نمی‌کرد (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۳۹). در ایوان‌های صحن عتیق که بیشتر متعلق به دوران صفویه است، استفاده از این نوع کتیبه بسیار مشهود بوده و در داخل هر چهار ایوان کتیبه‌هایی با مضمون احادیث بکار برده شده است. در داخل ایوان طلال، بالای چهار غرفه کوچک فوقانی، کتیبه‌ای طوماری به خط ثلث جلی وجود دارد که احادیثی از امام صادق (ع) امام رضا (ع) و حضرت محمد (ص) به زبان عربی با طلال بر زمینه لاجوردی نقش بسته که مزین به نقوش اسلیمی بوده^۳ و در انتهای متن (کتبه محمد بن علی سلیمان الرضوی فی ۱۱۴۵) آورده شده است. (شکل ۹) مضمون احادیث درخصوص ثواب زیارت قبر حضرت رضاع(ع) و از قول آن حضرت شفاعت زیارت‌کنندگان در زمان عرض نامه اعمال، هنگام عبور

۱. برای آگاهی بیشتر رک. به: بحارالانوار، ج ۱۶، ۱ (همان).

۲. برای آگاهی بیشتر رک. به: منتخب الکلام فی تفسیر الاحلام، ج ۱، ۷۴ (همان).

۳. بسم الله رب العالمین والصلوه علی خیر خلقه محمد و آله الطاهیرین و سلم تسلیما کثیرا. روی عن الصادق جعفر عن آبائه علیهم السلام عن امیرالمؤمنین علی قال، قال رسول الله علیه وآله ستدفن بضعه منی بارض خراسان لایزورها مؤمن الا وحب الله عزوجل له الجنة و حرم جسده علی النار. قال علی بن موسی الرضا علیه التحیه و الثناء من زارنی علی بعد داری و مزاری ائمه یوم القیامه فی ثلاث مواطن حتی اخلصه من اهلها، انا تطایرت الکتب یمینا و شما لا و عند الصراط و عند المیزان. قال النبی صل الله علیه و آله لعلی علیه السلام یا ابا الحسن جعل الله قبرک و قبر ولدک بقاعا من بقاع الجنة و عرصه من عرصاتها (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۰۶-۲۰۷).

۴. ازاره: در لغت یعنی هر چیز که بر کمر بسته شود و ساق‌ها را ببوشاند، در ساختمان‌ها نمای قسمت پایین دیوار ایوان را گویند(مومن، ۱۳۵۵: ۳۵۳).

از صراط و هنگام سنجش اعمال است(عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۰۶-۲۰۷). بالای ازاره^۴، در سمت راست و سمت چپ داخل ایوان نیز احادیثی پیرامون فضیلت زیارت حضرت امام رضا (ع) به خط نستعلیق و به زبان فارسی کتیبه شده است. لازم به ذکر است تاریخی بر کتیبه‌های مذکور مشاهده نمی‌شود اما بر ازاره رو به رو کتیبه‌ای وجود دارد که حاکی از بازسازی و مرمت در دوران قاجار می‌باشد که می‌توان ادعان نمود کتیبه‌های دیگر روی ازاره نیز در این دوران نصب گردیده است. (اشکال ۱۰ و ۱۱) کتیبه سمت راست چنین است: بسند معتبر از حضرت رسول خدا (ص) منقول است که فرمودند زود باشد که پاره تن من در زمین خراسان مدفون گردد و هیچ مؤمنی او را زیارت نکند مگر آنکه حق تعالی بهشت را از برای او واجب گرداند و در حدیث دیگر فرموده‌اند که پاره‌ای از بدن من در خراسان مدفون خواهد شد هر غمناکی او را زیارت کند البته حق تعالی غمش را زایل گرداند. بر کتیبه دیوار سمت چپ روی ازاره نیز نوشته شده: بسند معتبر منقول است که حضرت امیرالمؤمنین (ع) فرمودند زود باشد که مردی از فرزندان من بزهر کشته شود در زمین خراسان بظلم و عدوان که نام او نام من و نام پدرش نام موسی بن عمران هر که او را در غربت زیارت کند گناهان گذشته و آینده او را حق تعالی بیامرزد هر چند مثل عدد ستاره‌های آسمان و قطره‌های باران و برگ درختان باشد(رحیم زاده، ۱۳۹۶: ۱۴۴-۱۴۵). صحراگرد در خصوص لزوم استفاده این نوع احادیث در صحن عتیق، بیان کرده: «این صحن را درست زمانی ساختند که شیعیان برای زیارت عتبات به قلمرو عثمانی در کشور عراق سرانزیر می‌شدند و علاوه بر خروج منابع اقتصادی ایران به جهت نذر و وقف مورد آزار و اذیت عثمانیان نیز واقع می‌شدند. ظاهرا یکی از انگیزه‌های سفر پیاده شاه عباس به مشهد در ۱۰۱۰ق و توسعه حرم رضوی در سال‌های بعد، جلب توجه شیعیان

جدول ۳. کتیبه‌های ایوان شرقی (نقاره‌خانه) - مأخذ: نگارندگان

شکل	محل کتیبه	دوره تاریخی	نوع متن کتیبه مذهبی	مضمون کتیبه
 شکل ۵	حاشیه ایوان	۱۲۶۱ هـ.ق	(آیات قرآن) سوره مزمل	دعوت به انجام فرایض دینی و صبر در برابر مشرکان
 شکل ۶	پیشانی ایوان	فاقد تاریخ	(آیات قرآن) سوره نور آیه ۳۵	مالکیت خداوند بر زمین و آسمان و اهمیت هدایت در راه شناخت خداوند

۱. علی‌رضا عباسی تبریزی: (وفات ۱۰۳۸ هجری قمری) خطاط برجسته و استاد خوشنویسی ایرانی بود که از طرف شاه عباس صفوی به لقب شاهنواز خان ملقب گردید. وی خط نسخ و ثلث را با استادی تمام می‌نوشت و در خط نستعلیق شیوه‌ای خاص داشت (فضائل، ۱۳۶۲: ۳۴۹).

۲. قالت عائشه: خرج رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم ذات غداه علیه مرط مرجل من شعر أسود، فجاء الحسن فادخله ثم جاء الحسين فادخله ثم جاءت فاطمه فادخلها ثم جاء علي فادخله ثم قال: انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت ويطهركم تطهيرا. فی صحیح مسلم عن سعد بن ابی وقاص، قال لما نزل فقل تعالوا نذع ابناءنا وابناءكم قال رسول الله صلی الله علیه و آله فاطمه بضعه منی من اناها فقد اذانی ومن اذانی فقل آذی الله ومن اذی الله فقد كفر، صدق رسول الله صلی الله علیه و آله (عطار دی، ۱۳۷۱: ۲۱۰-۲۱۱).

۳. برای آگاهی بیشتر رک. به: مرکز تنظیم و نشر آثار حضرت آیه الله عظمی بهجت قدس سره (bahjat.ir).

۴. روی عن صاحب الکاشف عن النبی صلی الله علیه و آله و سلم فی تفسیر قوله تعالی قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی من مات علی حب آل محمد مات شهیداً، الا ومن مات علی حب آل محمد مات مغفوراً، الا ومن مات علی حب آل محمد مات تائباً، الا ومن مات علی حب آل محمد مات مؤمناً مستکمل الايمان. الاو من مات علی حب آل محمد بشره ملک الموت با لجنه الا ومن مات علی حب آل محمد تزف الجنة كما تزف العروس الی بیت زوجها الا ومن مات علی حب آل محمد فتح له بابا الی الجنة، الا ومن مات علی حب آل محمد جعل الله عزوجل زوار قبره، ملئکه بالرحمه، الا ومن مات علی حب آل محمد مات علی سنه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم، الا ومن مات علی بغض آل محمد جاء یوم القیامه یئس من رحمه الله ع الا ومن مات علی بغض آل محمد مات کفراً، الا ومن مات علی بغض آل محمد لم یشم رائحه الجنة صدق الله وصدق نبی الله. عن النبی صلی الله علیه و آله وسلم انه قال فاطمه مهجه لقبی و ابناءها ثمره فؤادی ویعلها نور بصری والا ثمه من ولدها امنائی وحبله الممدود بینه و بین خلقه، من اعتصم به نجی ومن تخلف عنه هوی. حدثنا أبو جعفر باسناده عن الحسين بن زیاد قال سمعت ابا عبد الله الصادق جعفر بن محمد علیهما

اثبات عصمت نیز بر کسی پوشیده نیست، چراکه اگر بدانیم کسی از جانب خدا از هرگونه زشتی پاک شده، می‌توانیم با آرامش خاطر، تمام وجودمان را به او بسپاریم و از او تبعیت نماییم^۳. لازم به ذکر است در قسمت بالای محراب داخل ایوان طلائیز دو کتیبه کوچک در سمت راست و چپ قرار دارد که با خط ثلث انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس، اهل البیت (آیه تطهیر) مکتوب شده است که بخش انتهایی آیه شریف ۳۳ سوره احزاب است و اراده خداوند بر پاک نمودن پلیدی از خاندان محمد (ص) را بیان می‌کند (شکل ۱۳) این آیه نقش بیرق شیعیان بوده که آن را گواه حقانیت خود می‌دانستند و حضور این آیه خود برای انتساب آرامگاه به شیعیان و امامزاده دانستن آن کفایت می‌کرده است (بلر، ۱۳۹۶: ۲۳).

داخل ایوان نقاره نیز دور طاق و کمر ایوان حدیث کشف و احادیث دیگری از پیامبر (ص) و امام صادق (ع) با خط ثلث کتیبه شده است^۴. (شکل ۱۴) در داخل ایوان درون غرفه بالای ورودی نیز حدیثی از امام صادق (ع) با خط ثلث کتیبه شده و سال آن در انتها ۱۳۸۷ درج گردیده^۵. (شکل ۱۵) مضمون این احادیث نیز نقل قول از پیامبر (ص) پیرامون ثواب و پاداش دوستی آل محمد (س) است و در ادامه آمده است که پیامبر فرمودند فاطمه خون دل من

به این مکان مقدس بود. در چنین شرایطی بدیهی است که درج احادیث و روایاتی در فضیلت و رحجان زیارت امام رضا (ع) بر زیارت امام حسین (ع)، مکمل تلاش حکومت مرکزی ایران در این جهت بود^۶ (صحراگرد، ۱۳۹۵: ۷۵). در کتیبه‌های زیر طاق داخل ایوان ساعت نیز، با خط ثلث علیرضا عباسی^۱ احادیثی مکتوب است، این خط نیز به ثلث بوده و با نقوش اسلیمی زینت یافته است، احادیث فوق از صحیح بخاری و مسلم نقل شده است «این کتیبه در سال ۱۳۴۰ هـ. ق تعمیر شده و نام ظاهر رضوی ذکر گردیده است»^۲ (عطار دی، ۱۳۷۱: ۲۱۰ - ۲۱۱). (شکل ۱۲) حدیث فوق که از قول عایشه بیان شده حدیث کسا است و در فضیلت این حدیث سخن بسیار گفته شده، حضرت آیه الله بهجت قدس سره که مانند دیگر عالمان بزرگ شیعه توجه ویژه‌ای به این حدیث و مداومت بر قرائت آن داشت می‌فرمود: این حدیث در بیان شأن نزول آیه تطهیر است، آیه‌ای که یکی از مهم‌ترین براهین شیعه برای اثبات عصمت اهل بیت (ع) است، در کتب شیعه و سنی بیان شده که مقصود از اهل بیت در آیه انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس، اهل البیت... پنج تن آل عبا، فاطمه و پدرش و شوهرش و فرزندانش سلام الله علیهم اجمعین هستند، آنان کسانی‌اند که خدا ایشان را از رجس و پلیدی پاک کرده است. اهمیت

جدول ۴. کتیبه‌های ایوان غربی (ساعت) - مأخذ: نگارندگان

 شکل ۱۴	داخل ایوان	فی تسمع و خمسین والف	(احادیث) احادیث پیامبر (ص) و امام صادق (ع)	ثواب و پاداش دوستی آل محمد (س) و ثواب زیارت قبر حضرت رضا (ع)
 شکل ۱۵	داخل غرفه ایوان	۱۳۸۷ هـ.ق	(احادیث) حدیث امام صادق (ع)	ثواب زیارت قبر حضرت رضا (ع)

است و دو فرزند او میوه‌های دل من هستند، وشوهرش نور دیدگان من می‌باشد، امامان از فرزندان او امنای من هستند آنها ریسمان خدا هستند که بین او و مردم قرار داده شده‌اند هرکس به علی چنگ بزند نجات پیدا می‌کند و هر کس وی را ترک گوید سقوط می‌نماید. مضمون دوحیث از امام صادق (ع) در مورد کشته شدن حضرت رضا(ع) در طوس و ثواب زیارت قبر حضرت است(رحیم‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۴۸).

۳- کتیبه‌های ادعیه:

سومین گروه کتیبه‌هایی هستند، که در دعا و ستایش پروردگار، مدح پیامبر و ائمه آمده‌اند و یا بیان‌کننده صفات و اسماء احسنی الهی بوده‌اند. لازم به ذکر است گروهی از کتیبه‌های مدح و ستایش، از نظر ظاهر و محتوا صورتی کاملاً متفاوت دارند، متن این‌گونه کتیبه‌ها اشعار فارسی است که معمولاً در قالب قصیده یا غزل در مدح افراد سروده شده است. این نوع کتیبه‌ها در دوره صفویه رایج شد و در دوره قاجار به اوج رسید. این نوع کتیبه‌ها، گاه مدح امام(ع)، حاکم زمان و اطلاعاتی از تعمیر و ساخت بنا را نشان می‌دهد. به دلیل اطلاعات داده شده این نوع کتیبه می‌تواند در گروه کتیبه‌های احداثیه نیز قرار گیرد (رجایی باغسرخ/ بصیری، ۱۳۹۱: ۲۴). بارزترین نمونه این نوع کتیبه در صحن عتیق کتیبه داخل محراب ایوان طلا می‌باشد که قصیده‌ای در مدح حضرت رضا (ع) با خط نستعلیق بوده، که در زمان نادرشاه افشار سروده و هنگام مرمت نصب گردیده است. در داخل متن قصیده و انتهای آن اطلاعات راجع به بانی و کاتب و سال آن درج شده است، بنابراین جزء کتیبه احداثیه نیز می‌توان آن را قرار داد (رحیم‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۴۹). (شکل ۱۶) از این گروه

بقیه از صفحه قبل

السلام یقول: یخرج من ولدانی یقول اسمی اسم امیرالمؤمنین، فیتقل فی ارض طوس و هی بخراسان بالسم فیدفن فیها غریبا، من زاره عارفا بحقه اعطاه الله اجر من هاجر قبل الفتح فی تسمع و خمسمین والف (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۱۷).

۵. قال الصادق علیه السلام یقتل حفدتی بارض خراسان فی مدینه یقال لها طوس مزاره الیها حقه عارفا فاتحه خدیوم القیامه فادفی خلته الجنه وان کامنه هل اکبار قیل و ما عرفان حقه قال ان یعلم انه امام شهید مقترض صدق علیه السلام کتبه الرضوان (رحیم‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۴۸-۱۴۹).

۱. الهی قلبی محبوب و نفسی معیوب و عقلی مغلوب و هوایی غالب و طاعتی قلیل و معصیتی کثیر و لسانی مقر بالذنوب فکیف حیلتی ی ستار العیوب و یا علام الغیوب (همان: ۱۵۲).
۲. (نادعلیامظهر العجائب تجده عونالک فی التوائب) (کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی، یا علی، یا علی) (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۱۲۵).

کتیبه اشاره دیگری می‌توان داشت به کتیبه‌های موجود در جایگاه درهای ورودی داخل ایوان طلا، اطراف دو در سمت راست و چپ، که با خط نستعلیق بر روی سنگ مرمر نقش بسته و بخشی از دعای صباح امام امیرالمؤمنین(ع) است.^۱ (شکل ۱۷) نمونه دیگر از این نوع کتیبه، داخل ایوان عباسی است، در طرف راست و چپ داخل ایوان زیر طاق‌ها با خط نستعلیق دعای نادعلی صغیر مکتوب شده است.^۲ (شکل ۱۸) چنان‌که در کتیبه مشاهده می‌شود و در کتاب تاریخ آستان قدس نیز بیان شده: «در ضلع شرقی و غربی ایوان بخت نستعلیق نادعلی و در آخر کتبه محمدرضا الامامی ۱۰۵۹ مرقوم شده است» (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۱۲۵). «ناد علی» از جمله دعاهایی است که جهت نیایش و استمداد از حضرت علی (ع) بسیار استفاده می‌شود و «علی علی علی، یکی از مشهورترین تجلی علی (ع) در کتیبه‌نگاری است که تقریباً در بیشتر اماکن مقدسه صفوی و بعضی از اماکن تیموری دیده می‌شود» (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۸۴). در حاشیه محراب داخل ایوان نیز، صلوات بر رسول اکرم و اهل بیت (ع) نوشته شده و کاتب آن محمدرضا امامی در تاریخ ۱۰۵۹ است. «ظاهرا قسمت‌هایی از آن عباراتی برگزیده از دعای توسل خواجه نصیر توسی است» (صحراگرد، ۱۳۹۵: ۱۶۹). (شکل ۱۹) همچنین در داخل محراب نیز لوح کتیبه ای وجود دارد که یا علی موسی الرضا نوشته شده است. (شکل ۲۰) نام‌هایی چون الله، محمد، علی در کتیبه نگاری مساجد و اماکن مذهبی خصوصاً در دوران صفویه بسیار استفاده شده است که نشان از احترام و اعتقاد قلبی کاتبان دارد (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۸۳). در اینجا نیز ارادت کاتب با آوردن نام حضرت رضا(ع) مشاهده می‌شود. در ادامه جهت بررسی دقیق‌تر، کتیبه‌های هر ایوان در قالب جداول شماره ۱-۴ آورده می‌شود.

نتیجه

در فضای صحن عتیق (انقلاب) که قدیمی‌ترین صحن در مجموعه آستان قدس است، شاهد استفاده بسیار از کتیبه‌های مذهبی اعم از آیات قرآن، احادیث و ادعیه هستیم. آنچه بررسی‌ها نشان می‌دهد مبین جای‌گیری قراردادی کتیبه با توجه به مضمون آن در ایوان‌ها است بطوریکه مشاهده می‌شود مهم‌ترین و قابل رویت‌ترین فضا در ایوان‌ها به کتیبه‌های مذهبی (خصوصاً آیات قرآن) اختصاص پیدا می‌کند، تمام حواشی بیرونی ایوان‌ها به سوره‌های قرآن کریم مزین است و فضای داخلی کتیبه‌های کمربندی به احادیث اختصاص پیدا کرده است. کتیبه‌های ادعیه نیز فضاهای دیگر داخل ایوان‌ها، بین تزیینات کاشی‌کاری را پوشش داده است. تحقیقات حاکی از آن است که چون احداث صحن توسط صفویان انجام شده است، بیشترین کتیبه‌های مذهبی متعلق به دوران صفویه بوده، لیکن کتیبه‌های دیگری مربوط به ادوار بعد نیز وجود دارد که نشان از ارادت و توجه حاکمان وقت به این صحن بدلیل نزدیکی با روضه منوره است، بنابراین می‌بینیم در ایوان طلا که ورودی روضه بوده تنوع بیشتری از این قبیل به چشم می‌خورد، که

شکل	محل کتیبه	دوره تاریخی	نوع متن کتیبه مذهبی	مضمون کتیبه
 شکل ۲	حاشیه ایوان	۱۲۶۲ هـ	(آیات قرآن) سوره الانسان	خلقت انسان و هدایت او و عذاب کافران
 شکل ۳	پیشانی ایوان	۱۲۶۲ هـ	(آیات قرآن) آیه ۲۵۵ سوره بقره (آیه الكرسي)	مجموعه صفات ذات اقدس الهی و یگانگی و مالکیت همه موجودات
 شکل ۳۰	ستون‌های ایوان	فاقد تاریخ	(ادعیه - احادیث) شعر	شعر در ارادت و مدح حضرت رضا(ع)
 شکل ۱۲	داخل ایوان	فاقد تاریخ	(احادیث) حدیث کسا	عصمت و طهارت اهل بیت پیامبر(ص)
 شکل ۴	بالای غرفه داخلی	فاقد تاریخ	(آیات قرآن) آیه ۲۵۵ سوره بقره (آیه الكرسي)	مجموعه صفات ذات اقدس الهی و یگانگی و مالکیت همه موجودات

متفاوت‌ترین نشان از نظر مضمون، نحوه اجرا و خط و تزیین، قاب کتیبه‌ای قصیده‌ای در مدح حضرت رضا(ع) بوده که در زمان نادرشاه افشار سروده و نصب گردیده است. به طور کلی در کتیبه‌های مذهبی چهار ایوان صحن، مضامین آیات بکار رفته، توانایی و قدرت پروردگار در خلقت و آفرینش جهان هستی و انسان‌ها همچنین هدایت آنان توسط پیامبران و لطف و مرحمتش نسبت به ایمان آورندگان و عذاب کافران و دعوت به انجام فرایض دینی و صبر در برابر مشرکان و پاداش و رستگاری انسان‌ها به جهت عبادت و برپایی نماز و در نهایت اهمیت هدایت در راه شناخت خداوند است، احادیث نیز که از حضرت محمد(ص) و امام صادق(ع) و امام رضا(ع) است بیشتر در خصوص اعلام شهادت حضرت رضا(ع) در طوس و شفاعت حضرت برای زیارت کنندگان و ثواب آنان است، همچنین گواهی پیامبر بر عصمت و طهارت اهل بیت(س) و دعوت به دوستی و تکریم ایشان و پاداش برای مؤمنان، مضامین ادعیه که کمترین کتیبه‌های مذهبی را شامل می‌شود و فقط در ایوان‌های طلا و عباسی که بیشترین و متنوع‌ترین کتیبه‌ها را دارند مشاهده می‌شود و شامل صلوات و توسل به حضرت محمد(ص) و معصومین(س) و ارادت و توسل بر حضرت علی(ع) و طلب بخشش گناهان از پروردگار یکتا می‌شود که به ترتیب در بخش‌هایی از دعای خواجه نصیر توسی، دعای نادعلی صغیر و بخشی از دعای صباح امیرالمؤمنین قابل مشاهده است. بنابراین در یک جمع بندی، مضامین کتیبه‌های مذهبی بر مبنای اصول دین (توحید، عدل، نبوت، امامت و

معاد) بوده و این موضوع نشان می‌دهد کاتبان در دوران صفویه آگاهانه در جهت ترویج شعائر دینی و مذهب شیعه مضامین کتیبه‌ها را انتخاب می‌نمودند، که تأکیدی بر رسمیت داشتن مذهب شیعه بر جامعه بوده است، همچنین جنبه مفهومی کتیبه‌ها بیش از جنبه تزئینی مد نظرشان بوده، که این انتخاب دقیق نیز مبین انس و الفت هنرمند کاتب با مفاهیم قرآنی و دینی بوده که باعث ایجاد و تاکید رابطه عمیق عرفانی در فضایی معنوی چون حرم رضوی شده است. علاوه بر موارد فوق با توجه به تحلیل‌ها و جداول، پیرامون مفاهیم و مضامین کتیبه‌های آیات قرآن می‌توان ادعان کرد: محل نصب کتیبه‌ها در این صحن کاملاً با توجه به موقعیت هر ایوان و کاربری آن تعیین شده است، چنان که می‌بینیم در ایوان جنوبی (ایوان طلا) که ورود به روضه منوره است، آیات سوره مریم کتیبه شده و اشاره به فضای امنی که زائرین به آن وارد می‌شوند دارد و همچنین سوره یاسین، نشان‌دهنده قلب این مکان مقدس (روضه منوره) است، انتخاب این آیات با توجه به این که ایوان در دوران تیموریان، بنا شده توجه و ارادت شاه سلطان حسن بایقرا و وزیرش امیرعلی شیرنوایی به حضرت رضا(ع) و گرایش آنان به تشیع را نشان می‌دهد. در ایوان شمالی (ایوان عباسی) سوره جمعه، کتیبه شده است که با کارکرد مأذنه کاملاً مناسب بوده و دعوت برای نماز را نشان می‌دهد. در ایوان شرقی (ایوان نقاره) سوره مزمل که مضمون آن دعوت به انجام فرایض دینی بوده و آیات سوره نور کتیبه شده که با کارکرد این ایوان و محل قرارگیری آن که مشرق است بسیار مناسب داشته است، گویی با بانگ نقاره^۱ همزمان با طلوع خورشید، مالکیت خداوند بر جهان و برپا داشتن فرایض دینی یادآوری می‌شود. در ایوان غربی (ایوان ساعت) نیز سوره الانسان کتیبه شده که آن نیز از نظر مفهومی با کارکرد ایوان همراه بوده، ساعت نشان دهنده زمان است و یادآوری زمان خلقت انسان و آفرینش دنیا با آوردن این سوره به بهترین نحو بیان شده است، علاوه بر آن کتیبه‌های آیه الکرسی در دو مکان ایوان، تأکیدی بر خلقت و مالکیت حضرت حق و اصل توحید بوده است. اما موضوع هماهنگی مضمون کتیبه‌های آیات با کاربری بنا از گذشته مرسوم بوده چنان که در کتاب نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین، نمونه‌هایی از این مورد آمده است. آنچه در مورد کتیبه‌های مذهبی در این مکان، مورد توجه قرار می‌گیرد و از زمان صفویه به بعد با تکرار در دیگر ادوار بدعت می‌شود، آوردن احادیث در خصوص عزت شیعه و شفاعت پیامبر(ص) و امام رضا(ع) برای زائران به جهت ثواب و پاداش زیارت آنان است، این قبیل کتیبه از قول پیامبر(ص) و امام علی(ع) و امام صادق(ع) و امام رضا(ع) در کنار آیه تطهیر و یا حدیث کسا که در خصوص عصمت و طهارت اهل بیت پیامبر(ص) بوده، همگی در جهت تأکید بر مذهب شیعه بوده است، این موضوع امروزه که قرن‌هاست مذهب رسمی ایران شیعه است امری عادی به نظر می‌رسد، اما در روزگار صفویه این اقدامی تأثیرگذار در شرایط تاریخی، اجتماعی و فرهنگی و مذهبی بوده است، تنها با تأمل در کتیبه‌های ایوان عباسی، (اولین ایوانی که در دوران صفویه ساخته می‌شود) چرایی گزینش و آوردن آیه ملک، (که بخشیدن یا ستاندن حکومت و فرمانروایی و همچنین بخشیدن عزت و ذلت را به دست خداوند می‌داند) همراه با سوره کوثر (که در شأن حضرت زهرا(ع) نازل شده) در کنار دعای نادعلی و صلوات و بخشی از دعای توسل، پیامی مبنی بر خواست و مشیت الهی نسبت به استقرار حکومت صفویه و عزت شیعه مشخص می‌شود.

منابع و مآخذ

اسکندر بیگ، منشی، (۱۳۱۷). عالم آرای عباسی. جلد ۲. تهران: آشنا
افشار آرا، محمدرضا، (۱۳۸۲). خراسان و حکمرانان. تهران: محقق
بلر، شیلا، (۱۳۹۴). نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین. مترجم: مهدی گلچین عارفی.
تهران: فرهنگستان هنر

۱. نقاره هر صبح پیش از طلوع آفتاب و هر عصر پیش از غروب خورشید نواخته می‌شود و همزمان با برآمدن و فروشدن آفتاب، آخرین نواهای نقاره به گوش می‌رسد. این بدان معنی است که نمازگزاران برای بر پا داشتن فریضه خود، اندک فرصتی پیش نهند و اگر نماز خویش را به جای نیاورده اند، می‌باید شتاب کنند و به اقامه نماز بپردازند (porseman.com).

- حاتم، غلامعلی. (۱۳۹۱). هنر و تمدن اسلامی ۲. تهران: دانشگاه پیام نور
- خانی پور، رضا. (۱۳۸۳). [کتابخانه و کتیبه‌نگاری]. کتاب ماه هنر، شماره ۷۷ و ۷۸، ص ۱۶۰-۱۶۴
- خزایی، محمد. (۱۳۹۵). منارجام کتیبه‌ها و نقوش تزیینی و مفاهیم نمادین. تهران: فرهنگستان هنر
- رجایی باغسرخی، سیدامیر. بصیری، سمیه. (۱۳۹۱). کتیبه‌نگاری تهران، پژوهشگاه فرهنگ: هنر و ارتباطات
- رحیم‌زاده تبریزی، ملوسک. (۱۳۹۶). [گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهارایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی]. فرهنگ رضوی، شماره ۲۰، ص ۱۳۱-۱۶۸
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۰). [جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی]. مدرس علوم انسانی، شماره ۵، ص ۵۷-۹۴
- (۱۳۸۱). [بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان]. مدرس علوم انسانی، شماره ۴۳، ص ۶۲-۱۱۱
- صحرارگرد، مهدی. (۱۳۹۲). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه‌های مسجد گوهرشاد). مشهد: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی
- (۱۳۹۵). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه‌های صحن عتیق)، مشهد: مؤسسه آفرینش‌ها...
- صنیع‌الدوله، محمدحسن خان. (۱۳۶۲). مطلع الشمس. تهران: پیشگام
- ظریفیان، الهام. (۱۳۸۷). راهنمای جامع اماکن متبرکه حرم مطهر حضرت رضا (ع). مشهد: مؤسسه فرهنگی قدس
- عالم‌زاده (۱)، بزرگ. (۱۳۹۰). دانشنامه رضوی. تهران: شاهد
- (۲). (۱۳۹۰). حرم رضوی به روایت تاریخ. مشهد: آستان قدس رضوی
- عطاردی، عزیزالله. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی. جلد ۲. تهران: عطارد
- عمید، حسن. (۱۳۷۷). فرهنگ عمید. تهران: امیرکبیر
- فضائلی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲). اطلس خط. اصفهان: مشعل اصفهان
- (۱۳۷۶). تعلیم خط. تهران: سروش
- فیض، عباس. (۱۳۲۲). بدر فروزان. قم: بنگاه چاپ
- کونل، ارنست. (۱۳۹۴). هنر اسلامی. یعقوب آژند. تهران: مولی
- مستقیم‌زاده، سلیمان سعدالدین. (۱۹۲۸). تحفه خطاطین، استانبول
- مؤتمن، علی. (۱۳۵۵). تاریخ آستان قدس. مشهد: بی‌تا
- میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۷). کتیبه‌های یادمانی فارس. تهران: فرهنگستان هنر
- هیل، درک. گرابر، اولگ. (۱۳۷۵). معماری و تزیینات اسلامی. مهرداد وحدتی دانشمند. تهران: علمی و فرهنگی
- سایت‌های اینترنتی: (bahjat.ir) (quran.anhar.ir) wikifeqh.ir) porseman.com

- Khazaei, Mohammad. 2016. Menarjam: inscriptions and decorative motifs and symbolic concepts. Tehran: Academy of Arts.
- Mirza Abolghasemi, Mohammad Sadegh. 2008. Persian Memorial Inscriptions. Tehran: Academy of Arts.
- Moatman, Ali. 1976. History of Astan Quds. Mashhad: Bitā.
- Mostaghimzadeh, Suleiman Saad al-Din. 1928. The Gift of Calligraphers, Istanbul.
- Rahimzadeh Tabrizi, Maloosak. 2017. Structural and content typology of the inscriptions of the four porches of the old courtyard of the holy shrine of Razavi. Razavi Culture, No. 20, p. 131-168.
- Rajae Baghsorkhi, Seyyed Amir. Basiri, Somayeh. (2012). Epigraphy of Tehran. Culture Research Institute: Art and Communication.
- Sahragard, Mehdi. 2013. Artistic masterpieces in Astan Quds Razavi (inscriptions of Goharshad mosque). Mashhad: Astan Quds Razavi Institute of Artistic Creations.
2016. Artistic masterpieces in Astan Quds Razavi (inscriptions of Atiq courtyard). Mashhad: Astan Quds Razavi Institute of Artistic Creations.
- Sani Al-Dawlah, Mohammad Hassan Khan. 1983. Matloul shams. Tehran: Pishgam.
- Shayestehfar, Mahnaz. 2001. The place of Quran, Hadith and supplication in Islamic inscriptions. Teacher of Humanities, No. 5, p. 57-94.
2002. Content Study of Religious Inscriptions of Timurid and Safavid Eras. Teacher of humanities. No. 43. Pp.62-111.
- Zarifian, Elham. 2008. Comprehensive guide to the holy places of the holy shrine of Imam Reza (PBUH). Mashha

location which is east; as if the sound of the Naqareh reminds us of God's ownership of the world and performing religious duties at the same time as the sun rises. The western porch (porch of the clock) is also inscribed with Surah Al-Insan, which is also conceptually associated with the function of the porch. The clock represents time and is the reminder of the time of human creation, and the creation of the world is best expressed by quoting this Surah. In addition, the inscriptions of the Throne verse in two places of the porch have been an emphasis on the creation and ownership of the Lord and the principle of monotheism.

However, the subject of coordinating the content of verse inscriptions with the use of the building has been common in the past, as in the book of the first inscriptions in the architecture of the Islamic period of Iran, examples of this have been given. What is considered about religious inscriptions in this place and from the Safavid period onwards, which is repeated by heresy in other periods, is bringing hadiths about the honor of the Shiites and the intercession to the Prophet (PBUH) and Imam Reza (AS) for the pilgrims as the reward of their pilgrimage. Such inscriptions are quoted from the Prophet (PBUH) and Imams (AS) along with the verse of purification or the hadith of al-Kisa which is about the infallibility and purity of the family of the Prophet (PBUH). It has been aimed at emphasizing the Shiite religion. The fact that Shia has been the official religion of Shiite Iran for centuries seems normal today, but in Safavid times, this issue was effective in historical, social, cultural and religious conditions. Only by reflecting on the inscriptions of the Abbasid porch, the reason for selecting and bringing the sovereignty verse along with Surah Kawthar together with Nadali and Durood and a part of Tawassul prayer, a message based on the divine will and providence regarding the establishment of Safavid government and Shiite dignity is specified.

Keywords: Razavi Holy Shrine, Religious Inscriptions, Atiq Courtyard Porches, Inscription Theme, Safavid.

References: Afshar Ara, Mohammad Reza. (2003). Khorasan and the rulers. Tehran: Mohaghegh.

Alamzadeh, Bozorgh. 2011. Razavi Encyclopedia. Tehran: Shahed.

2011. Razavi Shrine According to History. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Amid, Hassan. 1998. Amid Dictionary. Tehran: Amirkabir.

Atarodi, Azizullah. 1992. History of Astan Quds Razavi. Volume 2. Tehran: Atarod.

Blair, Sheila. 2015. The first inscriptions in the architecture of the Islamic era of Iran. Translator: Mehdi Golchin Arefi. Tehran: Academy of Arts.

Connell, Ernst. (2015). Islamic Art. Yaghoub Azhand. Tehran: Mola.

Eskandar Beyk, Monshi. ,1938. History of Alam Aray Abbasi . Volume 2. Tehran: Ashna.

Faiz, Abbas. 1943. Badr Forouzan. Qom: Printing company.

Fazaeli, Habibollah. 1983. Atlas of Line. Isfahan: Mash'ale Isfahan.

1997. Calligraphy. Tehran: Soroush.

Hatam, Gholam Ali. 2012. Islamic Art and Civilization (2). Tehran: Payam Noor University.

Hill, Derek. Graber, Oleg. 1996. Islamic Architecture and Decorations. Mehrdad Vahdati Daneshmand. Tehran: Scientific and Cultural.

Khanipour, Reza. 2004. [Inscription and epigraphy]. Monthly book of arts. Nos. 77 and 78, pp. 160-164.

On the Analysis of Themes Used in Religious Inscriptions of Atiq Courtyard Porches of Razavi Holy Shrine

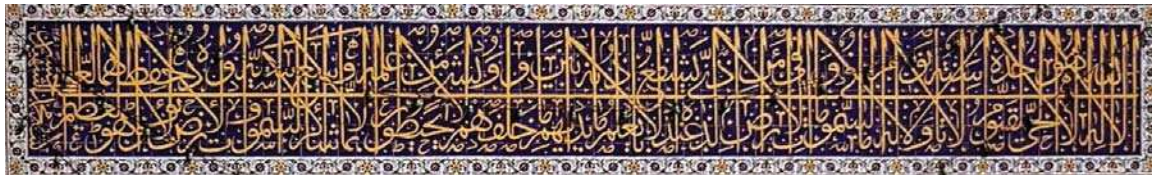
Maloosak Rahimzadeh Tabrizi, Department of Art Study, Islamic Azad University, Central Branch, Tehran, Iran.

Ghلامali Hatam, PhD, Professor, Department of Art Study, Art University, Tehran, Iran.

Mohammad Khazaei, Professor, PhD, Department of Art Study, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Mohammad Aref, PhD, Associate Professor, Department of Art Study, Islamic Azad University, Central Branch, Tehran, Iran.

Received: 2020/08/16 Accepted: 2020/12/21

Razavi holy shrine, due to the blessing of the shrine of Ali ibn Musa al-Reza (PBUH), has always been under the care and attention of rulers, artists, etc. Today, it houses all the Islamic arts like a museum. The inscriptions that have been available in the buildings of the shrine for a long time prove this claim. Inscriptions that have been restored many times, by preserving history and their themes, show the fate of the building in different historical periods. The oldest courtyard of the Razavi shrine, which is called Atiq (Revolution) due to its closeness to the Golden Dome and its importance, contains inscriptions from the Timurid period until now; most of which have religious themes. These inscriptions, which originate from the spiritual essence of the Holy Quran and the words of the Imams, express information which is taken from the social and religious conditions of each historical period, especially the Safavid era. According to this important point, the research questions are: - What historical period do the most religious inscriptions on the porches of the old courtyard belong to? -What are the themes and contents of each of the religious inscriptions? -What was the reason for the use and connection between the contents of the inscriptions and their place in the ancient courtyard? The research method is descriptive-analytical and its contents have been collected using written sources and field research. The analysis is also based on the method of qualitative content analysis; finally classified and reviewed in the form of four tables. The findings show that most of the inscriptions in the courtyard belong to the Safavid era and are dedicated to verses of the Qur'an and hadiths and their themes are based on monotheism, the mission of the prophets and the invitation of human beings to religious duties, friendship of the family of Muhammad and visiting the holy tomb of Imam Reza (PBUH). The choice of themes was also completely related to their place in the building. For example, in the south porch (Golden Porch), which is the entrance to the golden dome, the verses of Surah Maryam are inscribed, which refers to the safe atmosphere into which pilgrims enter, and also Surah Yasin, which is known as the heart of the Qur'an, is used to indicate the heart of this holy place (shrine). In the north porch (Abbasi porch), there is an inscription of Surah Jum'ah which is completely suitable for the function of the minaret and shows the invitation to prayer. In the east porch (Naqareh porch) Surah Al-Muzzammil the theme of which is the invitation to perform religious duties and the verses of Surah Noor are inscribed which is very appropriate regarding the function of this porch and its